

ÜZENET A KÖVÖN

A GYULAFEHÉRVÁRI HUNYADI JÁNOS-SÍREMLÉK

MINT POLITIKAI MANIFESZTUM

(Tervezet egy nagyobb tanulmányhoz)

Ismeretes, hogy Hunyadi Jánosnak és fiának, Lászlónak a gyulafehérvári székesegyházban mai helyén látható síremlékét a 17–18. század fordulóján állították össze úgy, hogy az előző század barbár dúlásaiból megmaradt eredeti ép lapokat más síremlékek maradványaival egészítették ki teljes tumbákká. A 20. század elejétől folyik a vita, hogy az így összeállított síremlék melyik elemét tekinthetjük valóban az eredeti helyére visszahelyezettnek. Az eddigi eredményeket Entz Géza és Balogh Jolán foglalta össze. Abban egyetértés van ma is, hogy Hunyadi János síremlékéhez tartozik a most is ezt díszítő két oldallap, amelyek egyike csatajelenetet, a másik a foglyok kísérését ábrázolja. Ezeket a domborműveket Balogh Jolán a magyar protoreneszánsz kiemelkedő, bár mind a hazai, mind az egykorú külföldi emléktárhelyében társtalanságként tartotta számon. Szerinte a tumba Mátyás király rendeletére készült az 1460-as években. Korábban Boncz Ödön (1901) és Varjú Elemér (1907) a reliefszekciók későbbi időkből származtatottak. Möller István pedig (1905) a magyarországi mészárosok anyagát a 15. századi fejtésnél későbbinek vélte.

Hunyadi János síremlékéhez tartozónak tartották és tartják ma is, a lábát oroszlánon nyugtató páncélos vitézt formáló fedlapot. A nyugvó alak jobb keze felől egy angyal a Hunyadi-család címerét tartja, rajta a gyűrűt tartó hollóval. A bal felőli angyal kezében a címerpajzsban egy ágaskodó farkas látható. Ezt egyértelműen a Szapolyai család címerével azonosítják. A fedlapnak ez a része, a Szapolyai-címer ilyen föltűnő helyen való szerepeltetése sok vitára adott alkalmat. Elfogadható magyarázata még váratott magára.

Ma már nem kétséges, hogy az oroszlános fedlap és az oldalsó domborművek valaha összetartoztak. Ez utóbbiak kora, társtalanságuk miatt, továbbra is megerősítésre várt. A páncélos vitézzel kapcsolatban pedig nem volt magyarázható a Szapolyai-címer kitüntetett helyre kerülése. A teljes egy századon keresztül húzódo vitákra egy váratlanul fölbukkanó, eddig ismeretlen forrás kínál magyarázatot.

Újabbban került vizsgálat alá Verancsics Antal, 1538-tól 1549-ig gyulafehérvári prépost és királyi titkár vázlatfüzete, amely az Erdélyben található római emlékek feliratait tartalmazza. Verancsics a Gyulafehérvárt látható kövek latin és görög szövegei közé bemásolt a székesegyházból két, a Hunyadi-síremlékeken található föliratot is. Az egyik az „ifjabb János” tumbáján ma is olvasható körirat. A másik az eddig teljes formájában ismeretlen, egykori fölirata Hunyadi János síremlékének:

Epitaphiu Joannis Vaide
Magnó Joanni Coruino de Hwniad
Reg: Hung: Guber. parenti
Magni Mathiae Reg. Hung:
Alumni Comitu Scepusien.
Ex voluntate Ser. D. Joannis
Reg: Hung: Joannes Statilius
Episcopus Trans. F. C.
M. D. XXXIII.

Első kérdésünk: hiteles-e a forrás? Hogy valóban a köről készült a másolat, tanúsítja a nazális m-et jelölő hajlított vonalak hiánya. További bizonyítékok az „ifjabb János” ma is meglevő fölirata, valamint azok a latin és görög föliratok, amelyeket más, későbbi gyűjtők is lemásoltak. Legfőbb tanúságtevőnk egy szemtanú, aki fél évszázaddal Verancsics után még teljesen épen látta a síremléket. Veit Marchthaler ulmi polgár 1588-ban járt Gyulafehérvárott, és az ott látottakról feljegyzéseket készített. A székesegyház látványosságai között elsőként írja le a törökverő hős Hunyadi János ott látható síremlékét, amely szerinte egy rőfnyi magas. Oldalain Hunyadi lovagi csatái vannak, győzelme és triumfusa a kereszténység ősi ellensége fölött. Fölül pedig latin fölirattal a képmása látható. Idézzük Veit Marchthalert betűhíven:

In dieser Kirchen sein auch schöne Monumenta zu sehen als erstlichen
Johannis Hunniadis des streitbaren und sigreichen beschützer des
Ehren Hungem begrebnuß, so von der erdt einen Eln hoch an welchs
seiten seine Ritterliche schlachten Überwendungen und Triumph
wider den Erbfeindt Christliches Namens und dan oben auf sein
Simulachrum oder bildnuß aus stein außgehauen mit dieser
lateinischen schrift
MAGNIFICO JOHANNI CORVINO DE HUNNIAD
Reg: Hung: gubernat: Pat: Matthiae regis Hung:
alumni comitatum (!) Scepusiens

Marchthaler kéziratát forrásként használta az ugyancsak Ulmban tevékenykedő Martin Zeller (†1661) 1632-től több kiadást megért útikönyvéhez. Ő a Hunyadi-síremlék föliratát rövidítve közölte:

Magnifico Johanni Corvino de Hunniad Reg. Hung.
Gubernat. Pat. Matthiae Regis Hungariae etc.

Ez a csonka, nem sok információt közlő szöveg eddig is ismert volt, mert az 1632-es kiadás után Zeller *Itinerarium*ának 1647-es és 1690-es újabb kiadásaiban olvasható. A kortárs Verancsics szövege megőrizte a síremlék állításának pontos körülményeit. A fedőlapon, ahogyan ezt Marchthaler még látta, az volt olvasható, hogy a Nagy Hunyadi Corvin Jánosnak, Magyarország kormányzójának, Mátyásnak, a nagy magyar király apjának a Szepesi grófok alumnusai, ti. állíttatták a síremléket. Valamelyik rövidebb oldallapon, fejtől vagy lábtól az állt, hogy azt a fölséges János király akarataból Statilius János erdélyi püspök készíttette 1533-ban. Hogy ez utóbbi rész egy rövidebb oldallapon lehetett, azt Verancsicsnak a római föliratok másolatánál ellenőrizhető, sort sorra követő elrendezése tanúsítja.

A Verancsics-kézirat első ismertetése után 1988-ban Mikó Árpád szólt hozzá a tumba kérdéséhez. Az oroszlanos fedlapról ezt írta: „A mező, amiből a figurák kiemelkednek, keskeny szalaggal keretelt s a kőlap élei illesztésre faragottak: felületük fölül finomabban megmunkált, lejjebb ferde vonalakkal egyenletesen rovátkolt. Ha ez a lap tumbafödél volt, akkor élei nem látszottak; a tumba zárópárkánya külön kövekből volt összeállítva s ebbe a keretbe »ült« bele a fedlap. ... Erre a párkányra egyébként kerülhetett felirat.” Így egészíthető ki a megmaradt köemlék és az egykorú kézirat forrás tanúságtételének segítségével a hajdani Hunyadi-síremlék. Az állíttatás éve: 1533 pedig igazolja Boncz, Varjú és Möller kételyeit a 15. századi eredeztetést illetően. Legfőképpen pedig választ ad a vitatott Szapolyai-címer szerepeltetésére az elhunyt hős bal kezénél.

A tárgyi emlékek körüli problémákra az írásos forrás megnyugtató magyarázatot látszik adni. Újabb kérdéseket vet föl viszont az idő és a hely. Miért állíttatott 1533-ban síremléket Hunyadi Jánosnak Szapolyai János király és környezete? Környezete, mert a gyulafehérvári püspök Statilio János mellett az érdemben osztozni kívántak, elég szokatlan módon, a Szapolyai család meg nem nevezett alumnusai is. A János királyt éppen körülvevő udvar szereplőinél tágabb körre utal az alumnus szó. Mindazok rá kívántak kerülni a síremlékre, akik valaha a Szapolyaiakkal familiáris kapcsolatban voltak.

Nem kétséges, hogy a gyulafehérvári székesegyházban az özvegy Szilágyi Erzsébet és Mátyás király Hunyadi Jánosnak méltó síremléket állíttatott. Leginkább a padlóba süllyesztett fedlappal ellátott nyughelyre gondolhatunk. Ezt

cserélte azután föltűnőbbre, kiemelkedőre János király. Hogy miért és miért éppen ekkor tette ezt, arra keressük a választ a következőkben.

1533-ban vagyunk. Mohács után, és még előtte az ország végleges három részre szakadásának. Ez Barta Gábor korszaka. Az ő életművének köszönhető, hogy az eseményeket is, azoknak mozgó rugóit is, pontosan ismerjük. Ez az a másfél évtized, amikor az országnak két megkoronázott királya volt, kölcsönösen egymás területét pusztították, és volt, hogy egyikük se tartózkodott az országban. Alattvalóik viszont itt éltek, és ha lehetőségük volt sorsuk felől dönteni, megpróbálták, olykor többször is, a jobbik részt választani. Szerémi György szerint a mánás is, a köznemes is, ha két fia volt, az egyiket ide, a másikat oda irányította. Az ország két táborra szakadt. Aki a másik oldalra állt, akár magasabb eszme, akár haszonlesés ösztönözte, innen is, onnan is megbélyegeztetett. Ezekben az években kezdődik az egész évszázadra olyan jellemző „árultatások” jelensége. De van jó szándékú kezdeményezés is. Az 1532-es év király nélküli országgyűlései, az ország egységét és a mindenáron való békét szem előtt tartva, akár a lengyel királyban is reménykedtek. Önjelölt uralkodók próbálkozásai mellett ugyanitt fölmerült a király nélküli ország lehetősége is. A gondolat nem volt új, a velencei patríciusok vezette állam eszméje már Mohács után is fölbukkant mint példa, és találkozunk majd még vele Erdélyben a 16. század végén is. Mindeközben a szultán Bécs ellen vonulva végigtartotta az országot, és a Szerémség felől a bégek támadásai rendre nyugtalanították a déli vidékeket. A hajdanvolt magyar birodalom romjain csak a külügyi szolgálatot ellátó diplomaták serénykedtek, hogy a nyugatról várt segítséget sürgessék. A cognaci ligához csatlakozott János király a franciáktól, Angliától és a pápai udvartól várta a támogatást. Megkísérelték ugyanakkor V. Károlyval is fölvenni a kapcsolatot, hogy az Ferdinándot valamiféle önkorlátozásra bírja. Ha valamennyire ezekre az üzenetekre még odafigyeltek, az csak az országnak a nyugatot fenyegető török támadásokat fölfogó helyzete, az annyit hangoztatott, immár egy évszázados antemurale szerepe volt.

1533-ban az ország már anyagilag is, politikailag is teljesen összeomlott. Az ilyen helyzetek általában nem kedveznek a műpártolásnak. Márpedig a fölirat szerint ekkor adott megbízást János király és környezete egy nem is akármilyen műalkotás létrehozására. Az ország belviszonyainak ismeretében látni fogjuk, hogy éppen ekkor lehetett és kellett is ezzel a kezdeményezéssel, mintegy eszközzel a királynak honfitársai és Európa figyelmét magára fölhívnia. Ekkorra ugyanis már összeroppant az a politikai kísérlet, amelyhez János király Mohács után folyamodott. Ez, mint ismeretes, abban állt, hogy más segítség híján hozzá kellett szoktatnia alattvalóit és az európai közvéleményt a törökbarátság gondolatához. Egy évszázados ellenérzést nem volt könnyű leküzdeni, ehhez ideológiai támasz is kellett. Azt írja az egykorú krónikás: „János király az evan-

géliumból meglátatá, hogy ha az tereket segítségül hihatja. A cseribarátok ezt lelek az evangéliumba: hogy az ki vele jót tíszen, az az ő atyjafia.” Önmagában megérné a vizsgálatot az, hogy hogyan sikerülhetett az egyszerű néppel elfogadtatni egyik napról a másikra a gyökeres változást. Nem is hihető, hogy valaki is az eddig életét és vagyonát veszélyeztető ellenségben az irgalmas szamaritánust lássa közeledni. Még érdekesebb az, hogy a szemléletváltás eredeti forrása egészen más megfontolással veti el az ellenségeskedést. A török megszelídítése, a barátság valamiféle formája, és ezzel az Európát fenyegető veszély elhárításának gondolata nem újkeletű. Már a 15. században voltak kezdeményezések. Tárgyalt korszakunkban Erasmus nagyon népszerű munkája, az *Utilissima consultatio de bello Turcis inferendo* (Basel, 1530 és újabb kiadásai) tartalmazza az erről szóló tanítást. Erasmus szerint a háború mindenképpen rossz. Ha már bűneink miatt ránk méretett (termékeny gondolat az egész 16. században!), akkor arra kell törekedni, hogy a „Christiana mansuetudo” (ez Erasmus kedvelt szójárása) alkalmaztassék ennek során is. De van más reménység is, amire Pál apostol hívja föl a figyelmet. Ha ugyanis a zsidók megátalkodott népsége is egyszer majd velünk közös nyáját alkot, elismerve Jézust pásztorául, mennyivel inkább remélhető ez a törökökről és a többi barbárokról, akik, mivelhogy nem bálványimádók, már felerészt keresztények. Ha az a néhány apostol az egész világot Krisztus igájába tudta hajtani a lélek fegyverével, akkor mennyivel inkább tehetné ezt ma annyi uralkodó, teológus és egyházfő. Krisztus mindenkire szól, csak a szavát hozzáférhetővé kell tenni. Olvassák hát az Evangéliumot a törökök és a szaracénok is a maguk nyelvén. De csak úgy fognak ismeretére jutni, ha elvisszük hozzájuk. És ne idegenkedjünk közük vegyülni, szokásaikhoz idomulni, annak érdekében, hogy magunkat és mieinket megmentjük, úgy, ahogyan annak idején Szent Pál dicsekedhetett azzal, hogy e bolondságnak tűnő eszközzel is élt, és mindent mindenkiért megtett, hogy mindeneket megnyerjen Krisztusnak. Ez utóbbi gondolatsor az ugyancsak nagyon népszerű erasmusi *Adagiából* van. János király környezetében ez az eszmerendszer megértőre talált. Hűséges diplomatája, Brodarics István levelezett is ezekről a kérdésekről Erasmusszal. De nála a küldetésmotívumot elhomályosította az alkalmazkodás, az Istentől rendelt helyzetbe való belenyugvás teológiája: Mivel Isten úgy akarta, hogy a mi és apáink vétkei miatt hazánk a török alá vettessék, nekünk a hazával és a hazáért mindent el kell szenvednünk. Jeremiás prófétánál rátalált a saját korának szóló üzenetre: Hajtsátok nyakatokat Babilonia királyának igájába, szolgáljátok őt és népét, akkor élni fogtok.

Nem tudjuk, hogy ebből a törökbarátságból török igába ívelő ideológiából mennyit tett magáévá az ország. Frangepán Ferenc, Brodarics barátja kísérte a királyt a mohácsi találkozásra a szultán táborába, ő valóban egy cseri barát volt, a római kolostort Mohács hírére hagyta ott. Mindössze néhányan követték a

királyt erre a megalázó útra. A főurak féltek és nem nagyon vették komolyan az erasmusi gondolatot, amelyet Szerémi atya János király szájába adott: „Ő ha az Isten velem tartana, és meghallgatná szavamat, bizony mondom, hogy a töröktől sok jót tudnék kieszközölni, és végül a keresztény hitre vezetném őket.”

Amint az várható volt, a nagydiplomáciában Károly császár szava erősebb volt az erasmusi tanításnál. János király lépéseit pápai kiközösítés követte (1530).

A nyugati segítségben most már egyáltalán nem reménykedő János király ekkor végképpen rossz lóra tett. Rábízta magát és országrészét egy Ludovicus Gritti nevű kalandorra. A törökök között élő dúsgazdag kereskedő a velencei dózse törvénytelen fia volt, akit apja elismert, de nem törvényesített. Ez máris reményt keltő szál volt a mindig is nagyon respektált velencei köztársaság felé. Másrészt Törökországban tett szert hatalmas vagyontra. Úgy remélte János király – Barta Gábort idézem –, hogy ő majd lendületbe hozza ezt a lepusztult országot. A kalandor biztos fellépéssel rendelkezett, és bár latinul nem tudott, a nyugati diplomaták szerint mégis meggyőző szónoklatokat tudott tartani. A szultán hadseregszállítójaként hamarost javadalmakat és címeket ruháztatott magára. Az ország jövedelmének rendbe hozását remélték tőle, de azok egyre inkább az ő kezében összpontosultak. Amikor János király a kormányzó tisztét is rá akarta ruházni, akkor ez már komoly ellenállásba ütközött. A szószerzők Nádasdy Tamás, Czibak Imre váradi választott püspök és Statilio János, a gyulafehérvári püspök meg is fogalmazták, hogy két felnőtt megkoronázott király van az országnak, minek melléjük még egy kormányzó is? Utalás történt a hajdani gubernátor, a nagy Hunyadi történelmi szerepére is. Ezt éppen Czibak említette. A kinevező okmányra a pecsétek végül mégis rákerültek, a kényszerítő érvek nem ismeretesek. Gritti eközben hol üzleti ügyeit intézte otthon, hol visszatérésével tartotta sakkban az őt ellenszenvvel figyelőket. Barta Gábor egy-egy mondatával rendszeresen remek helyzetképet ad a palackból kiszabadult szellem és a sarokba szorított király játszmájáról.

1532-ben a már említett király nélküli és a köztársaság eszméjét is fölvető országgyűléshez Kelemen pápa komoly figyelmeztetést intézett. Emlékeztette a résztvevőket a magyarok törökverő őseire, az ország „antemurale” szerepére. Figyelmeztette őket, hogy ne hagyják magukat félrevezetni, mert ahogyan az apostol mondja – ő is a korinthusi levélre hivatkozik –, nincsen közössége a hívőnek a hitetlennel, Krisztusnak Beliállal, a világosságnak a sötétiséggel. Tekintsék a leigázott országok példáját. De nem is hihető, hogy valaki is a keresztény vére szomjazó törökökhöz csatlakozzék a magyar urak közül – szölt a pápai üzenet.

Ez az év, az 1532-es, a változás kezdete. A megváltoztathatatlanba való belenyugvást föl váltja a túlélést célzó egészséges védekezésre való törekvés a társadalomban is, a király környezetében is. Kőszeg sikertelen ostroma, a fegy-

verszűnet, meg a Gritti portai kegyvesztettségéről szállongó hírek mind-mind hozzájárultak ahhoz, Barta szerint, hogy a király végre kikeveredett az őt ért „sokkos” állapotból. Kardos Tibor ez év tavaszára teszi azt a budai *magnus ludus*t, amelyben a kormányzó olaszos szokásait tették csúfolódás tárgyává. Az öngyógyításnak ez kétségen kívül hatékony eszköze volt a társadalom egy bizonyos alsóbb szintjén. A király környezetében ekkor születhetett a hajdani nagy kormányzónak, a törökverő Hunyadinak állítandó emlékmű gondolata.

Sokan voltak, akik megelégték a rájuk kényszerített körülményeket. A szepesi grófok alumnusai között az első hely biztosan Czibak Imrét, a választott váradai püspököt illeti meg. Rokona is, neveltje is volt a Szapolyaiaknak, és kérelhetetlenül gyűlölte Grittit mint kormányzót. János király neki adományozta Hunyad várát, ahol minden kő az igazi kormányzóra emlékeztette. Az alumnusok között értendő valószínűleg György barát is, akit mind a Hunyadi, mind a Szapolyai családhoz kora ifjúságától szoros szálak fűztek.

Az éppen aktuális alkalom mellett valószínűleg a folyamatos probléma, a legitimáció is késztette János királyt arra, hogy a Mátyás király családjával a magáét kapcsolatba hozza. A hollós címer mellett az ő ágaskodó farkasa ezért került a visegrádi oroszlanos „kútra” és a budai domonkos kolostor kútjára is.

A tumba rövidebb oldallapjának fölirata szerint János király meghagyásából Johannes Statilius gyulafehérvári püspök volt az, aki a síremléket állíttatta. Ő mint János király diplomatája 1528-ban egy fél évet töltött Franciaországban. Látnia kellett Saint-Denis-ben XII. Lajosnak azt a monumentális síremlékét, amely hosszú évek után lassanként befejezéshez jutott. Az építmény oldallapjait domborművek díszítik, amelyek csatajeleneteket és a király győzelmes vonulását ábrázolják. Síremlék és emlékmű sajátos összeolvadása ez az építmény, mert éppen a domborművek az ókori diadalívek ábrázolásait idézik. Statilióról tudjuk, hogy 1525-ben nagybátyjának, Beriszló Péter veszprémi püspöknek a káptalan megbízásából ő állíttatott síremléket. A Franciaországban látottak indíthatták arra, hogy János királyt valami ilyen állíttatására rávegye.

A gyulafehérvári Hunyadi-síremlék oldallapjain is csatajelenet és fogolykísérő vonulás látható. A francia példánál jóval egyszerűbb megoldáshoz a mintát korabeli nyomtatványok metszetei szolgáltathatták. Az Augsburgban 1522-től 1548-ig működő Heinrich Steiner nyomtatványaiban tűnnek föl leginkább olyan ábrázolások, amelyek a gyulafehérvári jeleneteket juttatják eszünkbe. A csatajelenet, amelynek távoli ősei Dürer apokaliptikus lovasai, éppen egy magyarországi szerző, a domonkos Georgius de Hungaria (*Captivus Septemcastrensis*) törökországi élményeiről szóló könyvben bukkan föl. Az aktuális téma és a birodalmi gyűlések miatt megszorodott vásárlók számára a könyvet 1530-tól évente többször is kiadták. A fogolykísérés jelenetének mintája talán az 1533-ban megjelent német nyelvű Thuküdidész egyik illusztrációjában volna fölfe-

dezhető. Bizonyára szerepelt már ez az érdeklődésre számot tartó ábrázolás korábban is, ha másutt nem, hát aktuális röplapon. (Az ősi minta itt a Constantinus-diadalív egy részlete lehet.) Ha a Steiner-nyomda illusztrációit nézzük, azok úgy tűnnek, mintha a Hunyadi-síremlék jeleneteiből kivágott részletek lennének. A valóság ennek éppen fordítottja. A cselekmény középpontjában van az eredeti kompozíció, majd az alakok sematikus ismétlésével nagyobbították meg a képet. Steiner nyomdászról tudjuk, hogy könyveihez az illusztrációkat gyakran maga készítette, nem ritkán úgy, hogy mozaikszerűen illesztett össze több képet is. János király követei ott voltak Augsburgban a birodalmi gyűlésen. A síremlékhez a tervrajzokat akár könyv alakban, akár a mestertől közvetlenül is megszerezhették.

Bizonyos, hogy János király és környezete a Hunyadi-síremlék mint műalkotás programjával elsősorban egy engesztelő gesztust tett a nagy törökverő emlékének. Az ő következetes törökellenes politikájának folytatására tettek ezzel ígéretet. Ország-világ előtt kinyilvánították, hogy János király és országa ismét az ő szellemében vállalja az „antemurale”, a kereszténység védőbástyájának örökölt feladatát.

(1988)

*

Ez a tervezet egy nagyobb munkához készült, ezért jegyzetek nem kísérik, itt is csak tájékoztatásul hivatkozom néhány műre. A síremlékre vonatkozó új forrást ismertettem: *Történelem – kép*, szerk. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin, Bp., 2000, 297–299. Ott a korábbi irodalom is. Verancsics Antal kézírata: Berlin, Staatsbibliothek, Ms. lat. fol. 61x. f. 16v. Marchthaler kézírata: Ulm, Staatsarchiv, Veit Marchthaler, Beschreibung Ungar. Sachen 1588. A kézirat szövegét és fordítását Németh S. Katalin rendezi sajtó alá, lásd N. S. K., *Utazások Magyarországon és Erdélyben (Veit Marchthaler: Ungarische Sachen, 1588)*, ItK, 106(2002), 3–23. János király uralkodásának ezekre az éveire: BARTA Gábor, *Ludovicus Gritti magyar kormányzósága (1531–1534)*, Tört. Szle, 14(1971), 289–319. A külügyekre: ZOMBORI István, *V. Károly és a magyar trónviszályok (1529–1533)*, Uo., 23(1980), 615–626; KUJÁNI Gábor, *Brodarics István szereplése János király oldalán*, Száz, 48(1914), 34–51, 107–125. Brodarics levelezése 1508–1538, közli KUJÁNI Gábor, TT, új folyam, 9(1908), I: 258–293; II: 321–346., új kritikai kiadás: KASZA Péter, *Brodarics István levelezése*, Bp., 2012. (BSMRA S. N. 16)